

"Я" В СТРУКТУРІ ПРОФЕСІЙНО НАДІЙНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Забезпечення ефективності професійної діяльності, стабільне, безпомилкове виконання професійних функцій висувають проблему професійної надійності фахівців різних галузей. У низці наукових досліджень означена проблема поставала лише в аспекті суворо-регламентованої діяльності (Ю. Артюхін, Л. Гримак, А. Губинський, А. Дьяков, С. Єгоров, Н. Завалова, О. Конопкін, М. Котик, Б. Ломов, Р. Макаров, В. Небиліцин, Л. Нерсисян, Г. Нікіфоров, О. Обознов, В. Пономаренко, І. Ушаков, Ю. Фокін, Ю. Щербина та ін.), що уможливлювало оцінку професійної надійності. Проте необхідність виконання спеціалістами різного фаху деяких управлінських функцій, поширення сфери соціономічних професій диктують необхідність вивчення проблеми надійності професійної діяльності з різним ступенем регламентації.

Цілком природно, що професійну надійність фахівця пов'язують не тільки з його професіоналізмом, наявністю певних професійно важливих якостей, але і з його психологічними особливостями. Важливими психологічними характеристиками особистості, з якими пов'язана її професійна надійність, є: усталеність, мінливість, єдність особистості, її активність тощо. Усталеність особистості вказує на постійність психічного складу, що уможливлює передбачення поведінки людини відповідно до її базових життєвих цінностей, незалежно від безпосередніх ситуативних обставин. Постійні зміни життєвого середовища, соціальних умов, людей, з якими кожен взаємодіє, зумовлюють зміни у самій особистості. Мінливість особистості передбачає її пластичність, здатність до поводження адекватного ситуації. Слід зауважити, що ці характеристики не суперечать одна одній. Між усталеністю особистості та її мінливістю існує діалектичний взаємозв'язок. Особистість усталена саме тому, що здатна змінюватись, оскільки змінюючись, вона отримує можливість зберігати свої базові якості й цінності у варіативних ситуаціях життєдіяльності. Особистість є єдиним, цілісним утворенням, результатом складної інтеграції окремих частин, нерозривно пов'язаних з іншими частинами. Тому кожне явище психічного життя, кожна властивість, кожна окрема частина набувають свого значення відповідно до інших рис особистості й зумовлюють її єдність. Активність особистості характеризує її загальний життєвий тонус, кількість притаманної їй "життєвої енергії", ступінь зусиль, що нею прикладаються, а також її спрямованість.

Єдність і тотожність сприйняття людиною своїх власних особистісних властивостей незалежно від ситуації, у якій вони проявляються, недискретне самовідчуття забезпечують конструювання суб'єктом образно-понятійної моделі ставлення до себе. Ситуативно таке Я-відчуття переживається й усвідомлюється як Я-образ, інтегрально – як Я-концепція, система уявлень про себе, в якій втілено, перероблено й структуровано численні окремі ситуативні Я-образи.

Зазвичай Я-образ виникає як безпосередня оцінка й інтерпретація поточної ситуації. Адже людина, що припустилася помилки, не може сприймати себе в цей момент як успішну. Та навпаки, орієнтація на себе як на незграбну, невірну, буде неадекватна реальності тоді, коли людина досягла певного успіху.

Я-образи змінюються від однієї ситуації до іншої. У кожній ситуації людина сприймає себе, інтерпретує й оцінює свою поведінку з позицій усвідомлення того, що відбувається. Проте для такої оцінки потрібно мати деяку еталонну модель, за допомогою якої можна визначати характер ситуативних змін. У кожному Я-образі є стабільний інваріант, що переходить від ситуації до ситуації і завдяки якому людина зберігає свою наскрізну ідентичність, розглядає себе як певну визначеність, з відзначальним набором якостей. Роль такої образно-понятійної моделі виконує Я-концепція – відносно усталена система упорядкованих знань й уявлень людини про себе.

Оскільки Я – це узагальнена настанова людини відносно самої себе, то вона має таку саму структуру, що й будь-яка інша настанова. Її компонентами є: когнітивний, емоційно-оцінний і поведінковий (вольовий). Когнітивний компонент уналежнює уявлення й знання людини про власні здібності, зовнішність, соціальний статус, значущість для довколишніх, індивідуальні спонування, зокрема цілі, наміри і т. ін. Емоційно-оцінний компонент містить критеріальний склад еталонних цінностей й результати співвіднесення з ним індивідуальних якостей людини, унаслідок чого формуються позитивні й негативні висновки та позитивні й негативні почуття, що їх супроводжують (самоповага, самокритичність, самолюбство, самозневажання тощо). Поведінковий (вольовий) компонент уналежнює: послідовність самореалізації, стремління зберегти власні базові якості незалежно від ситуації, дотримання власної життєвої стратегії, стремління бути зрозумілим, завоювати симпатії довколишніх, закріпити їхнє позитивне ставлення до себе та ін.

Я-образи та Я-концепція виконують у житті людини багато функцій: 1) забезпечують відчуття особистісної визначеності, самоідентичності незалежно від мінливих зовнішніх умов; 2) поєднують результати безпосереднього світосприйняття, трансформують і надають їм змісту як з позицій поточного моменту (знаходження "тут і зараз"), так і в проекції на більш інтегральні явища (позиції особистості серед інших людей, у системі соціальних відносин, місця ситуації в ситуації та в історії життя загалом); 3) дозволяють зберегти стабільність й індивідуальність поведінки незалежно від мінливих умов; 4) забезпечують систему безпосередньої саморегуляції зворотним зв'язком та оцінними критеріями; 5) уможливлюють здійснення експертизи стратегічного планування тощо.

Психологи виокремлюють декілька ситуативних та інтегральних Я-утворень. Я-реальне – те, що людина безпосередньо або опосередковано сприймає, обмірковує, переживає про себе. Воно може бути позитивним та негативним.

Людина має модель і так званого ідеального "Я" – якою б вона хотіла бути. Ідеальне "Я" може бути активним (людина будує зразок того, чого вона хоче досягти у своєму житті, планує власне виховання) та пасивним (тобто псевдоактивним). Ідеальне "Я" – це не завжди логічно припустимий зміст "Я"-концепції. Воно може уналежнювати й зовсім нереальні компоненти: якою людина хотіла б стати, якщо це було б можливо (особливо актуально в юнацькому віці). Таке "фантастичне Я" має своє психологічне значення, оскільки уможливлює варіювання перспективами вибору життєвого шляху, вибір серед неочікуваних комбінацій найприйнятної або привабливішої, переосмислення "Я"-концепції з нових, нестандартних позицій.

Відображене "Я": в ситуаціях взаємодії з іншими людиною цікавить як вона виглядає в очах довколишніх, що вони про неї думають, які якості приписують. Найчастіше поведінка людини в поточній ситуації базується не на власному Я-образі, а на припустимій оцінці її поведінки довколишніми. Потреба "зберегти або змінити думку про себе" змушує людину поводитись усупереч реальним обставинам, власним інтересам. У відображеному Я можна виокремити різні аспекти: що реально думають про мене? Як би я хотів, щоб про мене думали? Що б вони про мене подумали, якщо б відбулася така-та подія? Усі ці змістові нюанси, відтінки іноді важко розпізнати. Проте вони відображають різні боки взаємної залежності час взаємодії з іншими, дають людині можливість найповніше розібратися в собі та інших людях, уводять додаткові детермінанти в систему саморегуляції.

Критеріями, що дозволяють якісно схарактеризувати індивідуальні Я-концепції, психологи називають: стабільність, ступінь інтеграції, усвідомлення й осмислення, самодостатності тощо.

Люди відрізняються тим, наскільки їхня поведінка та психічні якості, що її забезпечують, організовані в усталені схеми, тобто *стабільністю*. Трапляються випадки, коли в різних ситуаціях людина поводитьсь зовсім протилежно. Певною мірою сегментарність поведінки неминуха, оскільки характер ситуацій, в яких може опинитися людина, малопрогнозований, а життєві ситуації можуть змінюватися на протилежні. Нова ситуація змушує людину корегувати свій Я-образ, вносити зміни до Я-концепції. Деякі люди, незважаючи на зміну життєвих обставин і ставлення довкілля, продовжують зберігати той самий Я-образ.

У структурі Я-образів переважає образний компонент, а в Я-концепції – понятійний. Розмежувати ці компоненти неможливо, оскільки поняття зазвичай актуалізують певні образи, а образи не фіксуються свідомістю поза понятійною структурою. Проте в індивідуальних Я-образах і Я-концепціях той чи інший компонент може виявлятися з різним ступенем. *Ступінь інтеграції* зумовлений співвідношенням образного й понятійного компонентів, певним рівнем узагальнення в поняттях образних моделей поведінки та їх оцінки; структуруванням відповідних Я-образів і Я-концепції в цілому, виокремленням їх сутнісних і другорядних властивостей, "ядра" і "периферії"; здатністю здійснювати не тільки локальне, але й інтегральне співвіднесення своєї поведінки в конкретних ситуаціях з базовими складовими Я-концепції.

Деякі люди не потребують глибокого осмислення того, що відбувається, надають перевагу алгоритмізованому або імпульсивному режиму дій. Вони не обтяжують себе фіксацією певних образів, їх аналізом, формуванням Я-концепції, що складається стихійно й імпульсивно як і відповідна поведінка. Інші люди постійно вивчають, аналізують, оцінюють себе. "Я"-концепції таких людей формуються як результат глибоких міркувань, докладного відбору й перевірки окремих критеріїв. Отже, Я-концепції відрізняються *ступенем усвідомлення, осмислення*.

Ступінь самодостатності фіксує представлення у свідомості людини відношень між різними видами Я. Так, деякі люди ніколи не актуалізують Я-фантастичне, не замислюються над різними аспектами Я-відображеного. Обмежуючись ситуативними самоуявленнями, поточною інформацією про себе, вони не порівнюють її з ідеальною моделлю, не намагаються виявити відмінності. Це викликає суб'єктивне відчуття завершеності особистісного розвитку. Інші люди, навпаки, постійно аналізують реальні й ідеальні обставини і можливості, відчувають неповноту наявного уявлення про себе та недостатність загального рівня особистісного розвитку.

Поєднання окремих відчуттів, образів сприйняття, пам'яті, й усього того, що складає численні уявлення моменту й результатів зафіксованого раніше життєвого досвіду, зумовлює відчуття особистісної визначеності. Це відчуття виникає завдяки координованій структурі діяльності й взаємодії з іншими людьми. Формування Я-образу та Я-концепції в цілому залежить від соціального оточення. Тільки отримуючи від оточуючих інформацію про себе, людина відкриває в собі відповідні якості.

Сформована Я-концепція досить консервативна. На відміну від неї Я-образ більш оперативний і здатний змінюватись, оскільки відображає самосприйняття людини в конкретній ситуації, її перцептивну децентрацію. Характерно, що в багатьох видах діяльності Я-образ призводить до деструктування поведінки й знижує ефективність діяльності. Тому в процесі професійної підготовки фахівців потрібно також формувати здатність блокувати виникнення оперативних Я-образів.

Мало в кого особистісна визначеність стає об'єктом постійного самоусвідомлення й самодослідження. Проблема формування Я-концепції максимально актуалізується у юнацькому віці. Дорослі зазвичай ясно усвідомлюють свою індивідуальність, виокремленість із соціального оточення тільки в ситуаціях невизначеності або підвищеного психічного напруження. До найбільшого навантаження призводять оцінні ситуації, коли людина стає об'єктом зовнішнього оцінювання.

Особливу роль у формуванні Я-концепції відіграє механізм ідентифікації (ототожнення себе з кимось або чимось). У сучасній психології у це поняття вкладають такі значення: 1) ідентифікація – це процес поєднання людиною себе з іншими або певною групою на основі встановлення з ними позитивного емоційного зв'язку, включення їхніх цінностей, зразків у свій внутрішній світ; 2) це приписування іншій людині своїх рис, почуттів, бажань, бачення цієї людини як продовження себе; 3) це механізм постановки людиною себе на місце іншої, коли вона відчуває себе наче перенесеною у простір іншої людини й зануреною в обставини її життя, що зумовлює усвідомлення її особистісних сенсів, системи цінностей.

Формування Я-концепції містить процес категоризації, визначення домінантних конвенціональних категорій, що сприяють особистісній визначеності: стать, рід занять, етнічна група, соціальний клас.

Під час професійної підготовки перед людиною постає необхідність ідентифікувати себе з певним професійним еталоном, образом успішно працюючого фахівця. Відчуття й усвідомлення професійного "Я" складається з: уявлень про свої особистісно-професійні особливості; їх самооцінки; знань для створення програм особистісного й професійного саморозвитку; звичних реакцій на вияв деяких власних професійних якостей; здатності до професійно-особистісного самостереження, самоаналізу і саморегуляції.

Тому не випадково, що розвиток професійної надійності фахівців має базуватися на формуванні їх продуктивної професійної Я-концепції. Підтвердженням цього є результати дослідження В. Корнешук [1]. Концептуальною основою авторської педагогічної технології стало припущення, що формування професійної надійності фахівців соціономічної сфери діяльності буде ефективним лише за умови зіставлення студентами образів Я-реального і Я-ідеального під впливом певних зовнішніх факторів, що можуть здійснювати негативний або сприятливий вплив на професійний саморозвиток,

самовдосконалення, самореалізацію й самокорегування майбутніх фахівців в умовах професійної підготовки, професійної діяльності тощо.

Проведена автором оцінка сформованості професійної надійності у фахівців-соціологів після запровадження означеної технології показала, що надійність професійної діяльності в активній зоні вияву в студентів експериментальних груп зросла з 2,02% до 39,92%; у студентів контрольних груп – з 2,23% до 2,83%. Вияв професійної надійності в потенційній зоні в експериментальних групах підвищився від 41,33% до 51,01%, а в контрольних – від 39,88% до 49,19%. Надійність професійної діяльності в пасивній зоні вияву в студентів експериментальних груп зменшилася з 56,65% до 9,07%, тоді як у студентів контрольних груп – з 57,89% до 47,98% [1].

Наведені дані засвідчують необхідність урахування особливостей становлення професійної Я-концепції в майбутніх фахівців у процесі їхньої підготовки у ВНЗ, що забезпечить формування надійності їх професійної діяльності, успішну професійну кар'єру, конкурентоспроможність на сучасному ринку праці.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Корнещук В.В.* Вплив сучасної системи підготовки фахівців на формування їхньої професійної надійності / В.В. Корнещук // Наука і освіта, 2008. – № 8-9. – С. 164-168.
2. *Семиченко В.А.* Психологія особистості. В.А. Семиченко. – К.: Видавець Ешке О.М., 2001. – 427 с.

Подано до редакції 23.04.09

РЕЗЮМЕ

В статье раскрывается сущность Я-концепции, профессиональной Я-концепции человека. Подчеркивается необходимость развития продуктивной профессиональной Я-концепции в процессе формирования надежности профессиональной деятельности будущих специалистов.

РЕЗЮМЕ

У статті розкривається сутність Я-концепції, професійної Я-концепції людини. Наголошується на необхідності розвитку продуктивної професійної Я-концепції у процесі формування надійності професійної діяльності майбутніх фахівців.

SUMMARY

The article analyses the essence of I-concept and professional I-concept of the human. It emphasizes necessity of developing productive professional "I"-concept in the process of forming professional reliability of future specialists.

Ключевые слова: Я-образ, Я-концепция, профессиональная надежность.

Ключові слова: Я-образ, Я-концепція, професійна надійність.

Keywords: I- image, I-concept, professional reliability.
